

EL CENTRE REPUBLICÀ LA VALQUÍRIA DE TIVISSA

TOMÀS BIOSCA ESTEVE
Historiador. Professor de l'IES El Morell

INTRODUCCIÓ

L'any 1912 es va fundar la Societat d'Obrers Agricultors i Conductors de Cavalleries de Tivissa. Aquesta associació es va crear amb dues finalitats: la primera era la de millorar les precàries condicions de vida en què es trobaven els pagesos, i la segona, la d'aconseguir una transformació política i social. Els membres de la nova societat havien de ser, tal i com queda reflectit a l'article tres del reglament, pagesos que per viure necessitessin treballar terres d'altres.

Els principis ideològics presents en la Societat Obrera eren el republicanisme i el socialisme. El primer s'havia expandit principalment per les terres de l'Ebre a partir de la ciutat de Tortosa. En aquesta es desenvolupà un important nucli republicà que va alinear-se amb les propostes socialistes, de tal manera que es va crear una aliança coneguda amb el nom de republicanosocialista. El diari *El Pueblo*, que era el seu òrgan d'expressió i propaganda, va convertir-se en el principal divulgador de les idees que defensaven. Les seves pàgines van ser testimoni dels primers escrits d'un jove Marcel·lí Domingo (1884-1939) que, en poc temps, es va convertir en l'ànima del moviment i en el polític més carismàtic que mai han tingut aquestes terres. La seva manera de fer va situar-lo com a referent, tant per als seus seguidors, que no van dubtar a denominar-se marcel·linistes, com per als seus detractors.

Les idees de caire socialista van trobar en Miquel Mestre i Avinyó (1890-1976) un excel·lent divulgador. Lligat a Tivissa per vincles familiars i d'amistat, va aprofitar les visites al poble i les coneixences personals per propagar l'ideari socialista. El fet de residir a Reus, on hi havia un dels escassos nuclis socialistes a Catalunya, va contribuir en la seva adscripció a aquest corrent ideològic.

La fundació de la Societat Obrera no es va realitzar de manera espontània sinó que hi va haver un procés de gestació que comença en un local situat al carrer del Sol, número 8, a la Casa Minguet de Sant Blai. Un escrit, sense datar,

d'Isidre Jardí i Bordera ens diu que era conegut amb el nom de La Valquíria i que es tractava d'"una societat més o menys recreativa per a els joves, més que res per a practicar els balls d'aquells temps". Diverses fonts orals recollides per Biosca (2004), coincideixen que La Valquíria també era el lloc on es reunien els republicans de totes les tendències que hi havia a Tivissa.

La convivència entre les famílies republicanes no sempre resultà fàcil. La crisi més important esclatarà quan van ser expulsats els membres més influïts per les idees republicanosocialistes arribades de Tortosa i de Reus. L'exclusió provocà que es comencés a forjar una nova entitat que acabarà essent la Societat Obrera i, paral·lelament, ocasionarà la desaparició, en poc temps, del centre republicà de La Valquíria. Les divergències aparegudes deixaven en evidència les diferents maneres d'entendre l'ideari republicà i l'heterogènia composició social del moviment.

No hi ha constància escrita del moment en què va ser fundada La Valquíria, però sembla que va existir durant la primera dècada del segle xx i que desaparegué poc abans de la fundació de la Societat Obrera, el 1912, tal i com es desprèn d'una cançó sorneguera que deia "A Peret de Xoravia / l'han posat de president / de la nova Valquíria / ara que ha marxat la gent".

L'existència d'un centre republicà a Tivissa no va ser un fet original ni aïllat sinó que respon a una realitat generalitzada que es produeix arreu del país. Per saber les seves característiques farem un cop d'ull al moviment republicà català de finals del segle xix i començaments del xx.

EL REPUBLICANISME A CATALUNYA A CAVALL DELS SEGLES XIX I XX

A la fi del segle xix, segons Duarte (1987), els centres republicans es van estendre per tot el Principat, però exceptuant Barcelona capital, no existia una estructura de partit moderna i amb disciplina interna. A la resta de Catalunya no hi havia una xarxa organitzativa contínua d'aquests tipus d'organitzacions. Les funcions per les quals, en principi, estaven destinades eren: la de mantenir vives les idees del republicanisme, nomenar els candidats a defensar a les campanyes electorals i també servir de punt de relació social i d'esbarjo a tots aquells que s'identificaven amb la seva ideologia.

El republicanisme, en aquell moment, es trobava dividit en diverses formacions que eren presents, d'una manera més o menys clara, en els centres repartits per tot el país, del tal manera que aquests podien ser unitaris o pluripartidistes. La coexistència de les diverses tendències en un mateix centre no sempre resultava senzilla, cosa que depenia, en moltes ocasions, de la relació personal entre els capdavanters de cada opció. Aquestes rivalitats, sobretot en els pobles, marcaven el moviment i el feien més dèbil davant els partits dinàstics de la Restauració. Dins l'espectre republicà del moment, els diferents partits que podríem trobar eren: el partit federal, el possibilista, el centralista i el progressista.

Els republicans federals formaven el nucli més nombrós de tots, eren deïxebles de Pi i Margall i tenien una notable implantació per tot Catalunya i a les terres de l'Ebre. Comptaven amb un gran nombre d'organitzacions comarcals, però era inexistent una estructura de partit a escala catalana. Les classes populars urbanes i rurals formaven el nucli principal d'aquest moviment.

Agrupant el republicanisme conservador hi havia l'anomenat partit possibilista. Seguidors d'Emilio Castelar consideraven que la República només triomfaria si es deixava de veure com una amenaça a l'ordre i la propietat. Defensaven la participació a les eleccions com a únic camí possible per arribar a una república conservadora. El gruix dels seus partidaris el formaven els elements més conservadors de la petita i mitjana burgesia relacionada amb la propietat de la terra, la banca, la indústria i el comerç.

Una tercera opció era el partit centralista, amb Nicolás Salmerón com a líder estatal. Els pobres resultats electorals van orientar-lo cap a una estreta col·laboració amb els possibilistes. La seva influència abastà alguns intel·lectuals de la ciutat comtal, els ambients entudiantils relacionats amb aquests i també alguns nuclis de la petita burgesia republicana i del moviment obrer.

L'última força republicana era la progressista, que tenia com a líder més representatiu Manuel Ruiz Zorrilla, que, després d'haver fracassat en diverses insurreccions, anava acceptant el joc polític legal i participava en el sistema de la Restauració, presentant-se a les eleccions. La defensa de posicions centristes el situaven entre els federals i els possibilistes.

La gran divisió del moviment republicà donava com a resultat una extrema debilitat en les eleccions i repercutia en els resultats obtinguts, però el 1891, quan es van tornar a celebrar eleccions amb el sistema de sufragi universal, es van presentar candidatures conjuntes que agrupaven federals i progressistes. Els intents d'unir les disperses forces republicanes seran, a partir d'aquests moments, continus. L'any 1893 s'amplià la unió amb la incorporació dels republicans centralistes i es constituí la primera Unió Republicana que l'any següent es va dissoldre en aparèixer, novament, diferències entre els seus membres.

En realitat, les Unions Republicanes de 1893 i de 1896 només van ser, en paraules de Joan B. Culla (1986), una "simple i momentània juxtaposició dels nuclis centralistes, federalistes, progressistes, etc., amb les seves pròpies juntes i directoris i, per tant, extraordinàriament propensos a la discòrdia i la ruptura". No obstant això, alguns dels centres republicans, nascuts a recer de la Unió, van continuar agrupant els elements de base que volien una entesa duradora entre totes les opcions republicanes. Un d'aquests centres era el de Tortosa.

Al començament del segle xx es van repetir novament les Unions Republicanes. A Barcelona, la victòria de les llistes republicanes a les eleccions de 1903 i 1905 van trencar el bipartidisme imperant i van demostrar la utilitat de les candidatures d'unitat. A la ciutat comtal s'inaugurava un període de predomini republicà que va durar fins el 1914. Mentrestant, a la resta del país,

els partits dinàstics, conservadors i liberals, afavorits pel sistema de la Restauració, mantenien la seva supremacia i confirmaven la seva hegemonia.

El nou segle també modificà el camp republicà en desintegrar-se el partit federal. Una part dels seus membres van seguir el comitè federal espanyol de Madrid, mentre que la majoria d'obrers organitzats en aquest l'abandonaran en no veure, per part dels dirigents federals, una actitud clara i decidida a favor dels seus interessos com a treballadors. El corrent republicà al qual es van adherir va ser el lerrouxista, que, amb una política de signe populista i demagògica, aprofitarà la crisi del republicanisme i de l'anarquisme per créixer, sobretot, en una Barcelona plena de conflictes socials. Amb la pràctica desaparició del partit federal, la idea del federalisme passarà a convertir-se en un referent de la lluita política sense tenir adscripció a cap grup en concret.

El republicanisme, a la fi del segle XIX, també deixarà de ser l'aixopluc d'una part de les classes mitjanes i menestrals que, fins aquell moment, havien compartit experiències comunes amb els sectors populars. L'opció triada va ser la del catalanisme conservador, que, liderat per sectors de la indústria catalana i del món dels negocis, va intentar dur a terme un projecte polític que es corresponia amb els seus propis interessos de classe. Una part important del republicanisme català va distanciar-se i va mantenir actituds hostils envers el catalanisme, al qual relacionava amb postures clericals i reaccionàries. Malgrat tot, alguns republicans van veure en el catalanisme d'aquells moments, l'expressió de les postures descentralitzadores i federalistes que ells havien defensat des de feia mig segle.

Quan semblava que la Unió Republicana de 1905 s'havia consolidat i podia ser la via cap a la formació d'un partit unificat, es va produir, el 25 de novembre del mateix any, l'assalt, per part de 300 oficials de la guarnició de Barcelona, a les redaccions dels diaris de la Lliga (*Cu-cut!* i *La Veu de Catalunya*).

Mesos després el govern estatal va aprovar la Llei de jurisdiccions, que traslladava a la jurisdicció militar les ofenses contra la pàtria i l'honor militar. La resposta a aquests fets va ser la formació de Solidaritat Catalana, una coalició electoral que pensava que la Llei de jurisdiccions representava un atac al catalanisme en conjunt.

Solidaritat Catalana va aconseguir agrupar un enorme ventall de formacions i d'ideologies que anaven des dels carlins fins a la Lliga, passant per totes les tendències republicanes. Els republicans lerrouxistes, disconformes que aquest conglomerat heterogeni es convertís en un front electoral comú, van abandonar la Unió Republicana i van crear, el 1908, el Partit Republicà Radical (PRR).

El suport de la Lliga a la repressió pels fets de la Setmana Tràgica de juliol de 1909 va ocasionar el trencament de la Solidaritat Catalana, però també va produir un reagrupament dels "republicans solidaris" sota un programa catalanista i d'esquerres. El 24 d'abril de 1910, es constituïa la UFNR (Unió Federal Nacionalista Republicana) formada pels federals, la Unió Republicana (UR) i el Centre Nacionalista Republicà (CNR). La Unió Republicana,

creada el 1903 a Madrid per Nicolás Salmerón, en incorporar-se a la Solidaritat Catalana va provocar l'escissió dels lerrouxistes, de manera que passà a convertir-se en un partit bàsicament d'àmbit català. El Centre Nacionalista Republicà, fundat el 1906, representava el catalanisme d'esquerra liberal, nacionalista i republicà.

El programa que defensava la Unió Federal reivindicava els ideals federals de Pi i Margall, que exclouien el separatisme, però defensaven una àmplia autonomia per a Catalunya, advocava a favor de la recerca de solucions a la situació dels obrers, la lluita contra l'analfabetisme, la democratització de la cultura i la llibertat de creences.

El republicanisme anava adquirint, a poc a poc, una identitat pròpia, d'esquerres i autonomista, diferenciada del republicanisme radical lerrouxista i del catalanisme conservador que la Lliga havia anat imposant a la Solidaritat Catalana fins a la definitiva ruptura de 1910. La constitució de la nova força republicana no va significar la finalització de les tensions internes entre els seus membres i, tot i el seu programa d'esquerres, no va aconseguir convertir-se en el referent dels obrers.

El desembre del mateix 1910, quan el Partit Republicà Radical (PRR) va ser expulsat de la conjunció republicanosocialista, la Unió Federal (UFNR) va ser convidada a entrar en aquesta plataforma unitària formada després de la denúncia del procés i de la mort de Francesc Ferrer i Guàrdia. La incorporació mostrà, com afirma Balcells (1980), que "les simpaties de la UFNR pel PSOE —estimulades per la feblesa del Socialisme a Catalunya— i la marcada hostilitat dels socialistes envers el PRR van permetre paradoxalment la integració, el 1911, dels nacionalistes republicans en una aliança espanyola mentre restaven aïllats els radicals de Barcelona".

LES INFLUÈNCIES REPUBLICANES A LES TERRES DE L'EBRE

A la fi del segle XIX, tal i com hem assenyalat anteriorment, les organitzacions republicanes tenien una gran autonomia, eren de caràcter marcadament local i s'agrupaven a l'entorn de personalitats que s'erigien en caps de cada nucli. La debilitat del moviment es veia encara més afavorida per la pràctica inexistència de vida partidària i per les lluites que enfrontaven constantment les diferents faccions d'aquesta ideologia. L'eterna divisió del moviment republicà, segons Duarte (1992), es va intentar combatre a partir de la formació de coalicions entre les diverses forces republicanes presents a la zona. Entre 1889 i 1890, els partits federal i progressista crearan els Comitès Republicans de la Província de Tarragona. El centre republicà de Tivissa va participar en aquest procés, de la mateixa manera que durant els anys 1897 i 1899, quan una comissió formada per republicans tivissans serà present en diversos mítings organitzats per les Juntes de Fusió Republicana de Tarragona.

La ciutat de Reus serà, seguint Duarte (1996), un dels centres a partir del qual s'intentarà reorganitzar el republicanisme a la Catalunya meridional. L'advocat Julià Nougués i Subirà (1868-1928), destacat membre del partit

federal, serà un dels impulsors de la crida a la unió dels republicans de la província. Tot i que la seva actuació política sempre va estar marcada pel personalisme i l'escàs contingut programàtic, va aconseguir revitalitzar les forces republicanes de la província de Tarragona, però no va superar les diferències i la divisió interna. Sánchez Cervelló (1994) remarca que van continuar les desavinences a tots nivells, fins i tot "en els mateixos pobles hi convivien diverses sensibilitats republicanes, basades no tant en qüestions programàtiques com en personals", on a cada elecció s'havia de negociar el suport que cada candidat havia de rebre.

Paral·lelament, la ciutat de Tortosa es va convertir en el centre que més influència el moviment republicà de les terres de l'Ebre i, en conseqüència, de Tivissa. Les reformes dels governs de Sagasta sobre l'associacionisme, la premsa i la llei electoral de 1890, que tornava a restablir el sufragi universal, van obrir noves expectatives de representació política per als republicans i van impulsar l'activitat associativa obrera.

Els canvis van afavorir que a Tortosa es formessin els comitès Federal i de Fusió Republicana i es fundés el Centre Obrer de Corporacions de tendència socialista. La influència republicanofederalista entre la classe mitjana urbana i el camperolat de l'interior es va reafirmar, segons Pujadas (1996), en aparèixer la Unió Republicana de Tortosa, que, el 1901, comptava amb més de 300 afiliats, i amb l'expansió del seu òrgan d'expressió, el setmanari *El Pueblo*, veritable aglutinador de les forces republicanes del districte.

El republicanisme radical lerrouxista també va fer acte de presència a Tortosa. El fet de no participar en el moviment de Solidaritat Catalana no els va impedir mantenir estretes relacions amb els altres republicans. Malgrat tot, a les eleccions, es presentaven en llistes separades, com per exemple, a les municipals de maig de 1909, quan hi va haver dues candidatures republicanes. En una llista hi havia els simpatitzants de Solidaritat Catalana, que anaven acompanyats per professionals liberals i per membres de la petita burgesia local; l'altra llista era la dels radicals lerrouxistes. En aquestes eleccions resultà escollit, per primera vegada, Marcel·lí Domingo, que, amb 25 anys, va passar a formar part de la minoria republicana de l'Ajuntament tortosí.

Els republicans centraran la seva actuació en la formació d'un aparell polític ben cohesionat i, des de postures d'esquerra, denunciaran la corrupció imperant en l'àmbit municipal i lluitaran per la supressió dels impostos sobre els consums.

Un fet original i particularment rellevant del republicanisme de Tortosa i de les terres de l'Ebre va ser les bones relacions existents amb el Centre Obrer de Corporacions. La col·laboració i bona sintonia entre tots dos moviments era ja evident abans de la formació de la coalició republicanosocialista de 1910. La unitat d'acció entre ambdues forces es plasma quan el 24 de desembre de 1910 apareix el diari *El Pueblo* subtitulat com "Órgano de la coalición republicanosocialista".

La conjunció de les dues organitzacions posava en evidència les escases diferències programàtiques existents entre si. El moviment republicà de les terres de l'Ebre, influït per un Marcel·lí Domingo que ben aviat saltarà de la política local i comarcal a la d'àmbit nacional, tenia un contingut social molt superior a la dels altres partits republicans. La defensa del socialisme per part dels republicans tortosins, puntualitza Xavier Pujadas (1996), es reflecteix en un article aparegut el 16 d'octubre de 1911 al diari *El Poble Català*. Firmat per Marcel·lí Domingo s'afirma que "la República separada del socialisme perd el dret de vida, com el socialisme distanciat de la República perd el medi de convertir les llurs doctrines en lleis humanes imposades en nom de la justícia a tots el homes".

L'IDEARI REPUBLICÀ

Laïcisme, lliurepensament i ensenyament

La República, apunta Pont (2000), que s'organitzava entorn de la idea de la ciutadania, donava a la dignitat de la persona una importància cabdal. La ciutadania, des del punt de vista de tots els grups republicans, s'exercia a través de la defensa del laïcisme, el lliurepensament i l'ensenyament.

El laïcisme basat en la trilogia —llibertat, igualtat i fraternitat— de la Revolució francesa va aparèixer entorn a la maçoneria, el lliurepensament, les escoles laiques, les societats d'estudis psicològics i els cercles espiritistes. El laïcisme considerava les religions com una conseqüència de la ignorància del poble i com a generadores d'estructures de control i domini oposades a la idea de ciutadania i, per tant, a la de República. La denúncia de la clara influència de l'Església catòlica i dels sectors afins en la vida pública es va convertir, amb diferents graus d'intensitat, en una constant del moviment republicà.

Els republicans federals postulaven la separació de l'Església i l'Estat com a forma de garantir una veritable llibertat religiosa, la supressió del pressupost del clergat i la reducció efectiva de la seva influència en el camp de l'ensenyament, eliminant la catequesi i la religió a l'ensenyança.

Els possibilistes no criticaven l'Església sinó els catòlics tradicionalistes i intransigents que defensaven el poder temporal del papat. L'actitud conservadora del seu ideari religiós feia que intentessin aproximar-se a sectors de la societat relacionats amb l'Església. L'anticlericalisme que manifestaven es produïa en moments puntuals i servia, més que res, per remarcar el caràcter republicà de l'organització.

En el partit progressista, situat ideològicament entre federals i possibilistes, hi convivien diverses postures. Hi havia qui defensava la separació de l'Església i l'Estat, l'entrada de l'Església dins la jurisdicció del dret comú i que es mantingués només amb les aportacions dels creients, fins a uns altres que no volien cap tipus de conflicte amb aquesta.

Finalment, existia una posició antireligiosa i més radical, a la qual pertanyien els sectors més obreristes i possiblement més propers a l'anarquisme,

que considerava la religió com a part de la superestructura ideològica de l'Estat. Per tant, servia per justificar i mantenir el sistema capitalista, l'exploració econòmica i les desigualtats socials.

Tot el ventall de posicionaments que els republicans desenvoluparen envers l'Església i que anaven des de l'anticlericalisme fins al laïcisme, es basaven en una moral fonamentada en la raó i la ciència com a fonts de coneixement.

El lliurepensament, que defensava la independència de la raó respecte dels principis basats en qualsevol religió, es va convertir en un factor aglutinant dels diversos sectors republicans, que van convenir que l'ensenyament era una peça clau per impulsar el coneixement. Una societat civil nova, avançada i amb una vida democràtica només podia fonamentar-se sobre la base d'una nació instruïda, que, òbviament, identificaven amb l'organització republicana de l'Estat. L'educació, base de la llibertat personal i col·lectiva, es convertia en un instrument imprescindible per millorar la societat.

L'ensenyament, obligatori, laic i separat de l'escola religiosa i estatal, havia de desenvolupar-se en entitats laïcistes o lliurepensadores (ateneus obrers, iniciatives de mestres racionalistes o escoles municipals per la seva proximitat al poble).

El tipus d'educació que defensava el republicanisme volia aconseguir l'emancipació dels treballadors, però sense canviar les característiques socioeconòmiques del sistema. Un reformisme com aquest, acceptat per moltes associacions obreres que es declaraven apolítiques, era molt ben valorat, fins i tot, per amplis sectors de la mateixa Restauració.

El republicanisme i la qüestió obrera

El republicanisme popular continuava sent l'opció política que la classe treballadora tenia com a referent més proper. Ambdós compartien els principis comuns exposats, des de feia temps, per la Revolució francesa, i eren conscients que en la nova societat burgesa, desenvolupada pel règim de la Restauració, no hi tenien cabuda. Malgrat aquestes coincidències mai no es va produir una plena identificació entre tots dos moviments.

Els republicans necessitaven els obrers per oposar-se al sistema bipartidista de la Restauració i per no quedar marginats de la vida política, però els obrers sempre es van caracteritzar pel seu comportament abstencionista. Fins i tot, a les eleccions on els republicans van obtenir bons resultats, la participació dels treballadors va ser molt migrada. El motiu que portà a aquest retraïment provenia del desengany cap els republicans per la seva actuació durant el Sexenni Revolucionari (1868-1874), tot i que amb ells es van aconseguir un seguit de llibertats i drets, com els d'associació, premsa... que afectaven directament els obrers.

El projecte polític dels republicans necessitava la incorporació a la vida democràtica de les classes populars, per això calia plantejar algunes alternatives a la qüestió social. Les diferents opcions republicanes introduïen en el

seu discurs, en funció dels seus propis interessos, referències més o menys clares a la idea de l'emancipació social.

El republicanisme, on conviuen diversos sectors ideològics força oposats, mai no va posar en dubte l'ordre establert, només petits grups de l'esquerra federal i alguns nuclis de republicans radicals estaven disposats a mantenir un tracte igualitari amb la classe obrera. L'elitisme de molts dels líders republicans i el desconeixement dels veritables problemes dels obrers farà que la relació establerta entre ells sigui més de protecció que no de companys de lluita.

El reformisme que hi havia darrere de la proposta republicana per solucionar la qüestió social es feia evident en tractar la propietat privada. Aquesta passava per la seva generalització i no per l'abolició, de tal manera que, en universalitzar-la, es reduiria el poder que mantenia el gran capital. El tractament reduccionista amb què s'abordava el fet de la propietat privada, transformava aquesta qüestió en un simple problema de redistribució de la riquesa.

Altrament, també era important l'emancipació moral de les classes populars, que seria factible a través de l'educació. Les capacitats i els sabers adquirits servirien per a una millor promoció dins el món del treball i, per tant, per a una millora material.

Paral·lelament, l'accés a l'educació provocaria el rebuig cap a les actituds i temptacions radicals de la reacció catòlica i de les ideologies que inculcaven l'odi social. En definitiva, l'emancipació social que predicaven els republicans seria conseqüència d'un llarg camí ple de prudència i de moderació.

EL SIGNIFICAT DE LES VALQUÍRIES

Analitzades les principals característiques del moviment republicà català d'aquell moment, passarem a explicar els orígens i motius que van determinar que el centre republicà de Tivissa s'anomenés La Valquíria. Les valquíries eren les missatgeres rosses i d'ulls blaus que el déu Odí enviava als camps de batalla per recollir els guerrers morts heroicament. El valor demostrat els feia dignes d'anar al Valhala, el paradís dels pobles escandinaus. Una vegada allí, sanats per les mateixes valquíries, bevien cervesa i hidromel mentre esperaven el dia del Ragnarök en què combatrien al costat d'Odí i els altres déus.

L'autor alemany Richard Wagner (1813-1883) va utilitzar aquestes figures mitològiques a la seva tetralogia "L'anell del nibelung", escrita entre els anys 1853 i 1874. Els títols i les dates en què van ser compostes les quatre òperes que la formen són: "L'or del Rin" (1853-1854), "Les Valquíries" (1852-1856), "Sigfrid" (1856-1871) i "El capvespre dels déus" (1869-1874).

Wagner, de personalitat complexa i contradictòria, va participar en els moviments de caire nacionalista i liberal que es van produir, l'any 1848, a Europa. L'actitud que va adoptar, segons Julio López (1984), concordava amb la funció que donava a la música, que havia de ser "un canto a la llibertat del artista, dentro de la llibertad de los pueblos, los cuales proporcionaban a aquél la inspiración básica para su obra, que se convertía así en el elemento

fundamental para la reacción cultural y espiritual de las naciones que hacían suyo el mensaje individual del artista”.

El concepte d'art que proposava Wagner anava molt més enllà del fet artístic, motiu pel qual es convertia en un instrument al servei de la profunda renovació política i cultural afavorida pel liberalisme polític i el Romanticisme. La seva obra, de profundes arrels germàniques, que es va convertir en símbol del nacionalisme patriota alemany, defensava els valors proclamats per la Revolució francesa, que representaven, tant en el fons com en la forma, la ruptura amb la música del passat. L'arribada a Catalunya va coincidir amb la Renaixença i, més endavant, amb el Modernisme, moviments que pretenien redreçar i modernitzar la cultura catalana.

La introducció de Wagner a Catalunya i a l'Estat espanyol, segons Janés (1983), es va produir de la mà de Josep Anselm Clavé, l'any 1860, que en un concert popular celebrat al teatre Circo Barcelonés va dirigir l'obertura de “Tannhäuser”, o l'any 1862, quan el *Diari de Barcelona* del 15 de juliol de 1862 informa de següent: “[...] en la celebridad de la fiesta del Carmen, tendrá lugar un concierto vespertino extraordinario, en cuyo programa entre otras piezas escogidas figura la «gran marcha triunfal» de la ópera «Tannhäuser», que desempeñarán unidos, el coro de señoras del Liceo, la sociedad coral «Euterpe», la orquesta de conciertos y la banda de la Princesa, formando un total de 200 ejecutantes.”

Josep Anselm Clavé, un dels màxims representants de la Renaixença d'arrel popular, va participar, com a republicà que era, en la difusió, entre el moviment coral que agrupava una part de l'obrerisme català, de la música i del missatge subjacent de canvi que hi havia en les obres de l'autor alemany. No obstant això, acabarà sent la burgesia catalana qui, a través del Modernisme, assumirà per al seu propi projecte polític i de societat els principis wagnerians.

L'obra de Wagner també va arribar aviat a les terres de l'Ebre. El moment, afirma Janés (1983), coincideix quan el mestre Felip Pedrell (1841-1922), en un article titulat “La música del porvenir”, aparegut el 1868 a la revista *Almanaque Musical*, afirma que el va escriure per la impressió que li havien causat “L'anell del nibelung”, el “Tannhäuser” i altres obres de literatura musical wagneriana conegudes a Tortosa.

No obstant això, no serà fins la dècada següent en què, de la mà del metge i compositor Josep de Letamendi i del seu deixeble Joaquim Marsillach i Lleonart, es difongui àmpliament l'obra wagneriana. En aquesta època també van aparèixer diverses traduccions al castellà, com ara “El cant del nibelung”, el 1883, o l'edició, el 1885, del llibre *Dramas musicales de Wagner*, que anava precedit d'una carta pròleg de l'autor i de fotografats.

Les òperes de Wagner aniran sent estrenades regularment a la ciutat comtal fins a arribar a ser considerada una de les ciutats més wagnerianes del món. En el cas de “Les Valquíries”, es representarà per primer cop l'any 1899 amb la gran sorpresa que l'escena de la cavalcada va anar acompanyada d'una projecció cinematogràfica. L'any següent, el 1900, es van presentar, també

a Barcelona, “Tristany i Isolda” i “Sigfrid”. Ara bé, el moment més important pel seu significat serà quan es creï, el 12 d’octubre de 1901, l’Associació Wagneriana al cafè barceloní Els Quatre Gats. En aquest es reunien artistes i intel·lectuals catalans lligats al Modernisme, moviment cultural que volia transformar la societat a través de la cultura, passant d’una cultura regional i tradicional a una altra nacional catalana i moderna al mateix nivell que les europees. El Modernisme veurà en el wagnerisme una eina de canvi al servei de les idees de progrés i catalanistes, en una Espanya que vivia la desfeta colonial de 1898.

LA VALQUÍRIA I TIVISSA

Tivissa, l’any 1910, tenia 4.802 habitants repartits entre el mateix poble (2.399), els llogarets o agregats de la Serra d’Almos (815), Llaberia (141), Darmós (361) i 165 masies amb 1.086 pobladors. Pràcticament tota la població es dedicava a l’agricultura, de la qual obtenia unes rendes molt baixes que els condemnava a una vida plena de necessitats i inseguretats. En aquest context, la majoria de tivissans no podien accedir ni assistir regularment a l’escola i, per tant, obtenir un mínim de coneixements. De tot això, se’n pot deduir que les persones que van proposar el nom de La Valquíria per al local republicà de Tivissa havien de tenir una formació molt més enllà de l’estrictament elemental que es pogués oferir al poble.

El coneixement de la llegenda nòrdica podia haver arribat a Tivissa a través de la lectura de llibres que parlessin del mite o, amb més probabilitats, a partir de les partitures o de l’audició d’algunes peces musicals de Wagner. El perfil social de les persones que hi tindrien accés apunta cap a algú amb una educació que podríem qualificar com a bona, segurament membre d’una família benestant i, probablement, propietària de terres treballades per altres en règim d’arrendament o masoveria.

Solament persones amb aquestes característiques podien relacionar el nom de les Valquíries, que evoca el sacrifici dels guerrers i la recompensa que rebien en entrar, després de morts, al paradís o Valhala, amb els membres de La Valquíria. Ells també s’enfrontaven, en combat desigual, a forces molt poderoses. La lluita els podia comportar greus conseqüències, però també, gràcies a aquesta, obtindrien un premi que recompensaria tots els esforços realitzats. Parlem d’un simbolisme on s’enllacen idees com combat, heroïcitat i privacions amb les de canvi, futur i recompensa. La lluita èpica contra la realitat, representada pel sistema de la Restauració, era la mateixa que Wagner defensà a favor de la llibertat, a mitjan segle XIX, en la línia del Romanticisme o de la Renaixença, en el cas català.

Dels raonaments previs n’apareixen els noms de Ricard Brú i Borràs (1882-1975) i Agustí Chortó i Cedó (1863-1931) com a dues de les persones que possiblement van participar en la fundació del centre republicà de La Valquíria.

La família Bru, coneguda com de Ca l'Adroguer, compleix amb escreix les característiques abans esmentades. A partir d'aquesta família podem fer una primera aproximació a la figura de Ricard Brú. El seu pare, Anton Bru i Cabrer (1858-1906), figura com a propietari o, el que és el mateix, com a una persona que directament no treballava la terra per viure, en el cens electoral de 1904. Segons diverses fonts orals recollides per Biosca (2004), era considerat, de la mateixa manera que la resta de la família, com a liberal en el sentit més genèric de la paraula. La seva manera de ser es va manifestar clarament quan va dimitir de l'alcaldia de Tivissa, després d'haver intentat que els pagesos pobres poguessin arrabassar lliurement les terres comunals del municipi. La forta oposició de la resta de propietaris benestants van forçar-lo a deixar l'alcaldia 47 dies després d'haver pres possessió del càrrec. Les dates exactes durant les quals va dirigir el consistori, segons consta en els arxius municipals, van ser des del 25 de gener de 1901 fins al 12 de març del mateix any. En la memòria dels fills d'aquells pagesos, la figura i el record pel comportament d'Anton Bru, avui en dia, encara perdura.

En l'àmbit privat, ens aclareix F. Màrius Bru (1955), que la música va ser, per al seu pare, una de les màximes aficions. Entre els anys 1880 i 1889, va ser director de la banda de música del poble i és molt possible que fos ell un dels qui, influït pel mestre tortosí Felip Pedrell i Sabaté (1841-1922), conegué primerament l'obra de Wagner a Tivissa.

L'admiració que sentí Pedrell pel mestre alemany, va fer, segons Josep Roda (1993), que fundés, això sí, sense gaire èxit, una societat wagneriana. Artur Bladé (1970), apunta per la seva part, que si no la va fundar sí que va donar conferències sobre l'autor alemany i el significat de la seva música. Tots aquests antecedents indueixen a pensar que Wagner, a partir de 1868, no era cap desconegut en els cercles musicals de les terres de l'Ebre ni de Tivissa.

Màrius Bru i Borràs (1884-1946), fill d'Anton Bru i germà de Ricard, era mestre de professió. Va ser també un gran melòman i, com el seu pare, va dirigir la banda de música de Tivissa entre els anys 1916 i 1920. La música de Wagner ben aviat devia ser present en la seva vida. Un exemple el tenim en els arxius familiars on es conserven uns quants documents que demostren el seu interès per la música romàntica i, concretament, la wagneriana. Es tracta de partitures, copiades per ell, d'autors relacionats amb el Romanticisme musical alemany, com ara Meybeer, o de Pedrotti, que va introduir Wagner a Itàlia. Altres partitures, també manuscrites i signades són: "El vaixell fantasma" (Fantasia. Instrumentació per a la banda del poble, datada l'1 de juliol de 1917) i "Parsifal" (Reducció versió per a piano de M. Chiesa. Instrumentació i ordenació per la Banda Vella de Tivissa de F. Mario Brú, del 15 de febrer de 1918). Entre els llibres de temàtica musical en destaca un, editat l'any 1907 per l'Associació Wagneriana de Barcelona; es tracta del *Parcival* de Ricart [sic] Wagner, que va acompanyat de tots els leitmotiv de l'òpera i de les diverses veus de l'orquestra.

En aquest ambient tan impregnat de música i amb la presència d'autors romàntics, com ara Wagner, trobem finalment Ricard Brú i Borràs (1882-1975). Era el més gran dels tres fills d'Anton Bru, al qual, en els censos electorals de 1912 i 1917, se li atribueix la professió de mestre, mentre que en els de 1920, 1923 i 1930 és qualificat com a propietari. De la seva vida pública hi ha constància que va ser jutge de pau de Tivissa entre l'1 de gener de 1924 i el 31 de desembre de 1927, i regidor municipal, entre el 30 de juny de 1928 i el 31 de desembre de 1929. Sobre si va ser aficionat a la música no podem afirmar-ho, però possiblement, l'entorn familiar va facilitar-li l'accés a aquesta i, com a mínim, uns coneixements més que elementals. El que sabem del cert de Ricard Brú és que, juntament amb Agustí Chortó i Cedó, va ser el primer professor de l'escola nocturna de la Societat Obrera, tal i com queda recollit en el diari *La Justicia Social* de 30 de novembre de 1912: "La Sociedad de Obreros Agricultores y Conductores de Caballerías de Tivissa [...] estableció una escuela nocturna, cuyos profesores son don Agustín Chortó, juez municipal de aquella villa y el maestro D. Ricardo Brú, nos comunican que asisten a ella setenta alumnos."

L'actuació a favor de la iniciativa educativa en la incipient Societat Obrera, que tot just s'acabava de fundar, va fer que la resta dels propietaris de Tivissa el consideressin ideològicament d'esquerres, malgrat que totes les informacions orals recollides qüestionen aquest qualificatiu canviant-lo pel de conservador. El motiu pel qual va cooperar en l'escola té relació amb l'interès que tenien els republicans, en general, per fomentar l'educació i l'estudi entre les classes populars, en aquest cas entre la pagesia. Les diferents formacions republicanes sempre van considerar l'escola com una manera d'aconseguir l'alliberament i la millora de les condicions de vida de les classes desfavorides.

L'altre professor de l'escola nocturna de la Societat Obrera i que va ser darrere de la fundació de La Valquíria va ser Agustí Chortó i Cedó (1863-1931). Propietari com l'anterior, va ser present en la vida pública de Tivissa, primer com a alcalde, entre l'1 de desembre de 1904 i el 23 de desembre de 1905, després com a regidor municipal, entre el 3 d'octubre de 1906 i l'1 d'abril de 1908 i, finalment, com a jutge municipal de pau, entre el 2 de gener de 1912 i el 31 de desembre de 1915.

La música va ser una de les seves màximes aficions. Segons Màrius Bru (1955), va dirigir la banda de música de Tivissa entre el 1889 i el 1910, en substitució d'Anton Brú i Cabrer. També va compondre música, com a mínim va escriure dues peces, una masurca i un xotis, que, copiades a mà per Màrius Bru, es conserven a l'arxiu familiar.

La música torna a relacionar i a servir de nexa d'unió dels dos personatges que, amb tota seguretat, van compartir en algun moment determinat visions i interessos polítics, si no exactament iguals, molt pareguts.

L'anàlisi feta, fins ara, torna a donar prou elements de judici per afirmar que tots dos devien participar en la fundació del centre republicà La Valquíria. Agustí Chortó, segurament, va tenir-hi un paper més determinant. Dos

factors apunten en aquesta direcció, el primer és d'ordre purament cronològic, ja que a finals de la primera dècada del segle xx, possible data de fundació de La Valquíria, Chortó tenia 47 anys d'edat, mentre que Ricard Brú només en tenia 28. L'altre aspecte, molt més important, té a veure amb el posicionament polític que adoptaren al llarg de la seva vida. De Ricard Brú, no en disposem de cap notícia, ni anterior ni posterior a la de l'escola nocturna de la Societat Obrera. És més, les fonts orals citades anteriorment, el defineixen com un home d'ideologia més aviat conservadora. Si veritablement participà en la fundació de La Valquíria, ho degué fer formant part d'una de les tendències republicanes més conservadores i contràries a qualsevol canvi sobtat i radical de la societat. Aquest argument es veuria confirmat, anys després, quan, a principis de 1913, l'orientació cada vegada més reivindicativa que anava agafant la Societat Obrera va provocar una crisi interna que ocasionà la dimissió d'Antoni Figueres i Ferré, primer president de la societat, i la baixa d'uns quants socis descontents amb el caire adoptat. En una carta apareguda el 8 de febrer de 1913 al diari *La Justicia Social*, Figueres explica els motius que el van conduir a abandonar la societat: "Afirma [...] que se separó de la sociedad por no quererle aceptar la dimisión que, por diferencias surgidas con algunos individuos de la Directiva, presentó del cargo de Presidente." Juntament amb els socis, que —recordem-ho— només podien ser pagesos que "para vivir necesitan trabajar tierras ajenas", altres persones que hi col·laboraven però que no vivien directament de la terra també, devien allunyar-se'n. És el cas de Ricard Brú, que disconforme amb el caràcter que adoptava la Societat Obrera, se'n distancia. No succeeix el mateix amb Agustí Chortó, el qual tampoc no pot ser-ne soci, però influït pel nucli tortosí republicanosocialista acaba, com a mínim, col·laborant assíduament amb el partit. La implicació va ser prou intensa perquè, segons entrevistes orals, Marcel·lí Domingo, el màxim dirigent del partit, cada cop que visitava Tivissa, menjava a casa seva. El diari *El Pueblo* informa, el 16 de gener de 1915, en aquest sentit: "Al salir [Marcel·lí Domingo] de casa de nuestro particular amigo Sr. Chortó se organizó una manifestación que nos acompañó a la sociedad obrera."

La complexitat del republicanisme català, format per partits i organitzacions diverses, es veu, doncs, reflectit a Tivissa, quan es funda, a la primera dècada del segle xx, el centre de La Valquíria. Ricard Brú i Agustí Chortó, dos dels seus impulsors, són un exemple clar d'aquesta diversitat en les files del moviment republicà.

CONCLUSIONS

A la fi del segle xix, en moltes poblacions del país es van fundar centres republicans amb la voluntat d'unir totes aquelles persones que tinguessin aquesta ideologia. La proliferació d'aquests centres no va anar acompanyada, en la majoria de les ocasions, d'una actuació coordinada i conjunta per tal de donar a conèixer i estendre l'ideari republicà. Excepte a Barcelona capital, on hi havia una organització ben definida i amb estructura de partit, a la resta

del territori no existia un vincle orgànic entre els diferents centres. Aquests podien ser: unitaris, amb la presència només d'una sola de les opcions republicanes que hi havia en aquells moments, o pluripartidistes, amb més d'una tendència. L'activitat política se'n ressentia per la falta de coordinació i per les lluites internes existents entre els diferents corrents que hi convivia, però també pel tipus de relació personal que es podia establir entre els líders de cada una de les opcions presents. En els pobles, les rivalitats personals eren encara més patents, cosa que agreujava més encara la divisió i la debilitat del moviment.

La desunió es va intentar combatre, ja a la darreria del segle XIX, formant aliances, però van ser efímeres i van fracassar a causa, en la majoria de les ocasions, del personalisme dels diferents líders, que van fer prevaler els propis interessos particulars o les diferències que enfrontaven, entre si, les diverses formacions republicanes, a la unitat del moviment.

Malgrat tot, una part de la militància de base entenia que només la unió podia donar-los possibilitats d'obtenir millors resultats en les eleccions. Així va quedar demostrat, a les primeries del segle XX, a Barcelona, quan les candidatures unitàries republicanes van derrotar les formacions monàrquiques representades pels partits liberal i conservador.

En el cas de Tivissa, sabem que a la fi del segle XIX, ja existia un nucli estable de republicans, però de l'únic local, com a centre de discussió i de trobades, del qual hi ha constància és de La Valquíria, fundat durant la primera dècada del segle XX. Es tractava d'un centre pluripartidista amb presència de pràcticament tot l'espectre ideològic republicà. El diari *El Pueblo* ens parla d'aquesta diversitat en referir-se al tipus d'assistents a un míting celebrat el 18 de gener de 1912: "[...] demócratas de la clase media y republicanos de todos los matices [...] [sota] la bandera de la Libertad y del Progreso."

A La Valquíria es van tornar a reproduir les lluites internes entre les diferents tendències republicanes, que van acabar amb l'expulsió dels membres que poc temps després van fundar la Societat Obrera. En el setmanari ultraconservador *El Radical*, editat a Tortosa, el divendres 28 de juny de 1912, apareix una notícia que posa de manifest la rivalitat i les tensions internes que vivia el republicanisme a Tivissa. Tampoc no seria estrany que la informació intentés agreujar, encara més, la divisió existent en el bloc republicà. La nota, titulada "Qui tingui cuchs", diu així: "Voleu enganyar al poble amb vostre fals republicanisme, cuan vosaltres hau sigut los únichs destructors de cuants centres republicans s'han fundat a Tivisa, y a lo únich que aneu y aspireu es a la bazofia municipal y a escalar la Secretaría, somni daurat d'algun de vosaltres."

Els expulsats van ser els seguidors de les idees de Marcel·lí Domingo, que des de Tortosa va influir i dotar de característiques particulars el moviment republicà de les terres de l'Ebre, sobretot a partir de l'any 1910. La bona sintonia existent entre els republicans i l'element obrer tortosí impulsà la constitució de

la coalició republicanosocialista i l'execució d'una política d'ampli contingut social i reivindicatiu.

El nom de La Valquíria per al centre republicà de Tivissa no va ser una elecció casual, hi ha tota una simbologia subjacent al seu darrere. El seu origen l'hem de buscar en les llegendes tradicionals nòrdiques que, a mitjan segle XIX, agafen gran protagonisme a Europa, a través del moviment cultural anomenat Romanticisme, i que a casa nostra rep el nom de Renaixença. Tots dos buscaven en la llibertat individual, en el gust per la cultura popular d'arrel medieval i en la reivindicació de passades glòries nacionals, un trencament amb la societat de l'Antic Règim. Anys més tard, a la fi del segle XIX i al començament del segle XX, la burgesia catalana utilitzarà, en benefici propi, el Modernisme, un moviment cultural hereu de la Renaixença, per definir un model de societat modern i diferenciat del que vivia l'Espanya després de la pèrdua, el 1898, de les darreres colònies.

Un dels autors que, primer dins el context del Romanticisme musical i després en el Modernisme, va plasmar millor la lluita per l'enderrocament de la societat antiga a favor de la nova societat, liberal i burgesa va ser l'alemany Richard Wagner. A la seva obra "Les Valquíries" va exposar clarament la lògica del Romanticisme en exaltar l'heroïcitat dels guerrers que, després de morir al camp de batalla, són recollits per aquests éssers mitològics que els porten al lloc on gaudiran de la recompensa eterna i de tot allò que, gràcies al seu sacrifici anterior, ara podran gaudir per sempre més.

La lluita, traspasada al moment històric d'Espanya, era òbviament contra la societat de la Restauració monàrquica i a favor de la República. Els guerrers heroics eren els republicans opositors al sistema. La causa per la qual lluitaven era la justa, la de les idees republicanes, noves i de canvi de societat que es defensaven des de La Valquíria.

Si bé Josep Anselm Clavé, un dels màxims representants de la Renaixença d'arrel popular, des del camp republicà, va ajudar a difondre la música de Wagner entre el moviment coral català, la veritable expansió i coneixença, a casa nostra, es va produir quan alguns membres de la burgesia barcelonina van conèixer l'obra de l'autor alemany. De seguida es van identificar plenament amb els postulats que proposava i el van convertir en un referent del Modernisme musical. La influència va reafirmar-se encara més quan, l'any 1901, es va fundar a Barcelona, amb caràcter divulgatiu, l'Associació Wagneriana, que va convertir la ciutat en una de les més relacionades amb l'obra de Wagner.

Malgrat l'existència de traduccions vuitcentistes al castellà, la llegenda de les valquíries va arribar a Tivissa, amb tota seguretat, a través de l'obra musical de Wagner. Les persones que van proposar el nom de La Valquíria per al centre republicà tenien una educació molt superior al que en aquella època podríem definir com a corrent per al poble, i, segurament, també tenien estudis musicals o, com a mínim, coneixement d'oïda. Les característiques indicades no les posseïen gaires persones a la Tivissa de principis del segle XX. Només membres de famílies benestants i amb una mentalitat oberta disposades a

assimilar noves propostes, en aquest cas musicals, però també de tot ordre, podien suggerir el nom de La Valquíria. Si a tot això afegim que es destinava el nom a un centre republicà, ens trobem amb un perfil de persones disposades a actuar en el camp polític a favor d'un canvi, més o menys profund, en l'organització política de l'estat i, fins i tot, de l'organització social.

Posar noms i cognoms a aquestes persones només es pot fer a través de la recerca en fonts indirectes i informacions molt fragmentades i difuses. Tots els indicis apunten cap als noms d'Agustí Chortó i de Ricard Brú. Agustí Chortó és qui, amb tota seguretat, va mantenir al llarg de tota la vida una constant identitat republicana que va anar perfilant-se fins a acabar integrant-se en les files republicanosocialistes. Ricard Brú, en canvi, no té un fil conductor tan clar. La participació en el moviment republicà s'explica a partir del favorable entorn familiar i de l'interès pel significat que proposa l'obra de Wagner, que, a Catalunya, troba força ressò entre un sector de la burgesia. Un altre motiu que assenyala el seu republicanisme el trobem en la tasca realitzada a l'escola de la Societat Obrera. Tornem a recordar el paper extremadament important que, des de les files republicanes, es donava a la cultura i l'educació com a forma de millora moral, com a factor de canvi a llarg termini, i com a una manera d'allunyar la classe treballadora de les temptacions reaccionàries i revolucionàries, tot incorporant-la a la participació en les eleccions.

Ricard Brú s'apartarà de la Societat Obrera quan aquesta adopti un caràcter fortament reivindicatiu. El gir esquerrà el distanciarà per sempre més i possiblement també començarà el seu allunyament de les files republicanes.

BIBLIOGRAFIA

BALCELLS, A. (coord.) (1980): *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*. Edhasa, Barcelona.

BIOSCA, T. (2004): *La Societat Obrera de Tivissa*. Cossetània Edicions, Valls.

BLADÉ, A. (1970): *El senyor Moragues "Moraguetes"*. Editorial Pòrtic, Barcelona.

BRÚ, M. (1955): *Fulls d'història de la vila de Tivissa i del seu territori antic*. Ayma Editors, Barcelona.

CULLA, J.B. (1986): *El republicanisme lerrouxista a Catalunya (1901-1923)*. Curial Edicions, Barcelona.

DUARTE, À. (1987): *El republicanisme català a la fi del segle XIX*. Eumo Editorial, Barcelona.

DUARTE, À. (1992): *Possibilistes i federals. Política i cultura republicanes a Reus (1874-1899)*. Associació d'Estudis Reusencs, Reus.

DUARTE, À. (1996). "Republicans i catalanistes. Reus, 1890-1899". *Recerques*, 29: 23-39.

T. Biosca

JANÉS, A. (1983): *L'obra de Richard Wagner a Barcelona*. Fundació Salvador Vives Casajuana / Serveis de Cultura de l'Ajuntament de Barcelona / Institut Municipal d'Història / Editorial Rafael Dalmau, Barcelona.

LÓPEZ, J. (1984): *La música de la modernidad. (de Beethoven a Xenakis)*. Anthropos, Editorial del Hombre, Barcelona.

PONT, J.F. (2000): "Laïcitat i república". *Espai de Llibertat*, 17. Fundació Francesc Ferrer i Guàrdia.

PUJADAS, X. (1996): *Marcel·lí Domingo i el marcel·linisme*. Ajuntament del Vendrell / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

RODA, J. (1993): *Música i músics a casa nostra. Síntesi històrica*. Editorial Teide, Barcelona.

SÀNCHEZ CERVELLÓ, J. (1994): "La difusió de les idees republicanes a la Terra Alta (1875-1936)", dins *Primeres Jornades d'Estudi sobre la Terra Alta*. Horta del 5 al 7 de novembre de 1993. Centre d'Estudis de la Terra Alta, Calaceit.

Prensa

El Pueblo

La Justicia Social

El Radical

Arxius

Arxiu Històric de la Diputació de Tarragona

Arxiu de l'Ajuntament de Tivissa

Arxius personals d'Isidre Jardí i Bordera

Arxius personals de Mateu Serrano i Saladié

Entrevistes orals

Jaume Cardona i Quintana, Mateu Serrano i Saladié i Antoni Brull i Rovira (22/8/2001)

Domènec Jardí i Pagès (entrevistes telefòniques realitzades el 24/12/2004 i el 30/12/2004)

Mateu Serrano i Saladié (7/8/2002 i, telefònicament, el 24/12/2004)

Paquita Descarrega i Cardona (entrevista telefònica, el 6/2/2005)

Ricard Brú Torull (entrevista telefònica, el 12/5/2005)